

Олександр Алфьоров

ВІЗАНТІЙСЬКІ ПЕЧАТКИ РУСЬКИХ ВЛАСНИКІВ

Питання виникнення печатки на теренах Русі неодноразово порушувалось серед сфрагістів. У розпорядженні дослідників з'являються перші аргументи на користь руської печатки вже на початках Х ст., коли йде мова про русько-візантійські договори, або ж про зафіковані глиняні відбитки Ібн Міскавайхом¹. Але печаткам русів, які перебували поза Руссю, дослідники приділяли увагу вкрай побіжно. Адже ті незначні пам'ятки, які фіксувались, губились у неосяжному світі візантійської сфрагістики.

До спроби звести всі руські етнічні за власником, але суто візантійські печатки в одну роботу, нас підштовхнули праці історика О. Филипчука. Його ідея пошуку печатки русича серед перекладачів органічно вписана у реконструкції русько-візантійських стосунків першої половини Х ст.² Хоча, як наголосив Филипчук, “відсутність печатей стримує фантазії” – стримало і мене від занурення у розпочаті ще Мордтманном варязькі студії³.

Віднайдення у публікаціях шести візантійських печаток, які, на моє переконання, мали руського власника, дозволило вперше об'єднати їх у одній роботі. Через брак матеріалу я відмовився від значних висновків, а лише дозволив собі їх прокоментувати. Через те, що печатки були доступні для роботи лише за публікаціями, їхні зображення через погану якість не подані.

Отже, мова піде про печатки примікірія Феодора Руса, спафарія та “ек пробопу” Морри та Філіппуполіса Руса, протовеста Йоанна Роса, магістра Іллі Русопула, патрікія Святослава та Романа Слов’яніна. Печатки подані за хронологією.

1. *Феодор Рус, примікірій.*

Л.С. Погрудне зображення св. Феодора.

3.С. Напис у чотири рядки:

¹ Древняя Русь в свете зарубежных источников, т. III: Восточные источники, Москва 2009, с. 103.

² О. Филипчук, *Печатка Михаїла, “паневаста і великого перекладача варягів”*, Сфрагістичний щорічник 3 (2012) 5–16; О. Филипчук, *Studio Byzantino-Rossica*, Експансія, війна та соціальні зміни, Чернівці 2013, с. 355–366.

³ А. Mordtmann, *Bulles byzantines relatives aus Varègues*, Archives de l’Orient Latin, Paris 1881, 697.

ΚΕΡΘ.	Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει)
..ΟΔΩ.	[Θε]οδώ[ρ](φ)
..ΙΜΗΚ.	[πρ]ιμηκ(η)[ρ](ίω)
·ΟΡΘ...	[τ]ὸ Ρού[σσω]
- · -	

† Кύριε βοήθει Θεοδώρῳ πριμηκηρίῳ τῷ Ρούσσῳ.

† *Господи, допоможи Феодору Русу, примікіріо.*

Публікатор І. Калціда-Макрі датує молівдовул Х–XI ст.⁴

Зображення на лицьовій стороні св. Феодора – однайменного власникові святого патрона, не характерне явище для візантійської сграфістики. Проте, це є правилом для руської печаткової системи. Зрозуміло, що це явище не віддзеркалює вітчизняну систему, проте промовляє, радше, про інше. Нам відомий сфрагіс хрещеного печенізького хана Кегена, який отримав ім’я Йоанн. Саме цей святий і зображений на його печатці⁵. Очевидно, св. Йоанн Хреститель, і був тим святым, на честь якого не тільки названо неофіта, але він і був його небесним патроном. Новий християнин ще не мав жодного родового, сімейного чи особистого патрона, для того, щоби у знак пошани зобразити його. Судячи з прізвища Рус, власник печатки походив з Русі й охрестився у першому поколінні. Ім’я Феодор належало до військового онамастикону Візантії. Звання примікірія у цьому випадку є почесним.

2. *Рус, спафарій та “έκ προσόπου” Μορρι та Φιλίππουπολіса.*

Л.С. Патріарший проквітлий хрест на трьох сходинках. Цвітіння на рівні верхівки хреста. Вздовж обідка залишки кругового напису:

Κ.....▽ʌ

Κ[(ύρι)ε β(οή)θ(ει) τῷ σῷ δο]ύλ(φ).

3.С. Напис у шість рядків:

·ΩСО	[Ρ]ούσο
..ΑΘΑ..	[σπ]αθα[ρ](ίω)
·ΕΚΠ..	[(καὶ)] ἐκ π[ρ]οσόπου)
ΜΟΡΑС.	Μόρας [(καὶ)]
ΦΙΛΙΠ	Φιλιπ(που)
ΠΟΛ'	πόλ(εως)

† Кύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ρούσῳ σπαθαρίῳ καὶ ἐκ προσόπου Μόρας καὶ Φιλιππουπόλεως.

⁴ І. Калціда-Макрі, *Βυζαντινά μολυβδόβουλα συλλογής Ορφανίδη, Νικολαΐδη Νομισματικού Μουσείου Αθηνών*, Αθηνά 1996, no. 231.

⁵ I. Jordanov, *Corpus of byzantine seals from Bulgaria*, vol. 2: Byzantine Seals with Family Names, Sofia 2006, no. 307.

† Господи, помозі рабу своєму Русу, спафарію та “єк прօσόπου” Морри та Філіополіса.

I. Йорданов датує печатку XI ст.⁶

Дивовижним виглядає подача імені, яке, радше, є прізвиськом. Водночас, саме звертання до Божої допомоги “Русу” дещо знижує імовірність правильного прочитання. Дефект, який має печатка, не дозволяє побачити першої літери. Звання “єк прօσόπου” Морри (Ахріди) та Філіополеса – достатньо високе, щоби говорити про адоптацію цього руса до візантійської управлінської системи.

3. Йоанн Рос, протовест.

Л.С. Погрудне зображення арх. Михаїла. Залишки напису: [Μ(ι)]χ(αήλ).

O.C. Напис у п’ять рядків:

ΗΩ	†'Ιω(άννου)
ΣΦΡ...	Σφρ[άγ(ισ)]
ΜΑΡΩC	μα 'Ρώς
ΑΡΕC	(πρωτο)βέσ
ΤΩ	του

† ’Ιωάννου σφράγισμα 'Ρώς πρωτοβέστου.

† Печать Йоанна Роса, протовеста.

В. Лоран датує печатку XI–XII ст.⁷

Архистратиг Михаїл був одним з тих, хто належав до найбільш пошанованих небесних патронів, як у Візантії, так і у Русі. Потрактування архангела Михаїла як архистратига ототожнювало його з воєначальником небесного війська, а, отже, Михаїл часто виступав патроном візантійських офіцерів. Звання протовеста вводило Йоанна до числа візантійської еліти.

4. Ілля (?) Русонул, магістр.

Л.С. Погрудне зображення святого. Права рука піднята до гори. Зодягнутий святий у власяницю.

O.C. Напис у п’ять рядків:

‡ΡΩ	'Ρου
ΣΟΠΟΛ.	σόπονλ(ov)
ΜΑΓ.ΤΡ.	μάγ(ισ)τρ(ov)
ΠΡΟΦ.Τ.	προφ(ή)τ(α)
CSΠΕ	σ(κέ)πε

⁶ I. Jordanov, *Op. cit.*, no. 597A.

⁷ V. Loran, *La collection C. Orghidan*, Paris 1952, no. 69.

† 'Ρουσόποιον μάγιστρον προφήτα σκέπε.

† Пророче, захисти Русополоса, магістра.

В. Зайбт датує цей молівдовул XI–XII ст., а святого атрибутує, як пророка Іллю⁸.

Публікатор печатки В. Зайбт ствердно пише про те, що прізвище її власника руське. Ім'я Ілля під сумнівом, хоча загальна іконографія і звернення до святого як до пророка уможливлює таку атрибуцію з великою вірогідністю. Говорячи про ім'я власника печатки, варто згадати, що пророк Ілля був особливо шанований при Константинопольському дворі за Македонської династії. Присяга хрещених русичів під час договору 944 р. відбувається у церкві св. Іллі. Тож, ця печатка може відбивати і певні сакральні культури її власника.

5. Святослав, патрікій.

Л.С. Погрудне зображення святого воїна. У правій руці тримає спис, покладений на праве плече. У лівиці – щит продовгуватої форми. Ім'я не читається.

З.С. Напис у п'ять рядків:

.....	[Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει)]
·ΩСΩΔ	[τ]ῷ σῷ δ(ούλῳ)
СΦΕΝДО	Σφενδο
ΡΟΛΩΠΡΙ'	βόλῳ π(ατ)ρι
-КІΩ-	κίῳ

† Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Σφενδοβόλῳ πατρικίῳ.

† Господи, помозі рабу своєму Святославу, патрікію.

І. Йорданов датував печатку 50–60-ми роками XI ст.⁹ Публікатор визнає подане на печатці ім'я як скорочення імені Святослав. Чи має стосунок це ім'я до русича – ствердно дати відповідь важко. Відомо, що ім'я Святослав існувало і у західних слов'ян¹⁰. Водночас слід зазначити, що це ім'я належить до династичних. Титул патрікія інтригує у цьому контексті тим, що він найчастіше дарувався візантійським імператором варварським правителям після їхнього хрещення¹¹. В історіографії відомий болгарський деспот руського походження Яків Святослав¹².

⁸ W. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich*, Wienn 1978, no. 124.

⁹ J. Jordanov, *Op. cit.*, no. 682.

¹⁰ А.Ф. Литвина, Ф.Б. Успенский, *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв.: Династическая история сквозь призму антропонимики*, Москва 2006, с. 41.

¹¹ О. Филипчук, *Studia Byzantino-Rossica. Експансія, війна та соціальні зміни*, Чернівці 2013, с. 410.

¹² М.В. Бибиков, *BYZANTINOROSSICA: Свод византійських свідчень про Русь*, Москва 2004, с. 709.

6. Роман Слов'янин.

Л.С. У бісерному обідку проквітлий хрест.

З.С. Напис у чотири рядки:

☩ СΦР·	☩ Σφρ[α]
ΓΙСΡΩΜ·	γὶς Ρωμ[α]
·ΘΤΗСΘΛΑ	νοῦ τοῦ Σθλα
·ΟΙΑΝ·	[β]οϊανη

☩ Σφραγὶς Ῥωμανοῦ τοῦ Σθλαβοϊαννη.

☩ Печатка Романа Слов'янина.

Публікатор молівдовула К. Ставракос, датував його другою половиною XI ст.¹³

Написання прізвища “Слов’янин”, зроблено із характерною ознакою. У всіх випадках грецькою корінь пишеться через “каппу”, як “Σκλάβοι”¹⁴.

Варто звернути увагу на лицьову сторону. Проквітлий хрест, який зображене на цьому молівдовулі, є вкрай непопулярним у візантійській сфрагістиці. Натомість, його найближчі аналогії існують на Русі. Ще за часів правління київського князя Всеволода-Андрія Ярославича-Георгійовича цей сфрагістичний тип з’явився на наших теренах і був поширений, як позасистемний до середини XII ст.¹⁵

Руського власника цієї печатки видає і саме прізвисько “Слов’янин”. До слов’янського світу XI ст. належать величезні земельні общири. Проте, у візантійській системі всі вони мали назви, які відповідали реальним географічним координатам. Підкреслення власником печатки, що він є водночас і прийшлим, і слов’янином може свідчити, що він був з Русі. Опинившись у Болгарії, Македонії чи Фракії, Роман мав підкреслити спільне етнічне походження. Підтвердити своїм прізвиськом, що він не чужинець.

Отже, дослідження сфрагістичного матеріалу у пошуках руських власників візантійських молівдовулів слід вважати перспективним напрямком. Подальші публікації візантійських печаток, очевидно, представлять нові екземпляри. У виявленні цих пам’яток слід уважніше звернути увагу на написання прізвищевих топонімів та імен серед опублікованих матеріалів.

¹³ C. Stavrakos, *Unedierte bleisiegel mit familiennamen aus privatsammlungen*, Studies in Byzantine sigilography 4 (1995) 2.

¹⁴ М.В. Бибиков, Указ. соч., с. 679–680.

¹⁵ О. Алфьоров, *Молівдовули київських князів другої половини XI – кінця XII ст.*, Сфрагістичний щорічник 2 (2012) 27–28; О. Алфьоров, *Сфрагістика князя Всеволода-Андрія Ярославича-Георгійовича*, Спеціальні історичні дисципліни 20 (2012) 201–202.